

Марченко О.М. ТРАДИЦІЙНИЙ ГРОМАДСЬКИЙ ПОБУТ НАСЕЛЕННЯ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ (друга половина XIX – початок XX ст.)

Актуальність. У 80-ті рр. XX ст. рядом дослідників була обґрунтована необхідність використання культурологічного підходу в вивченні традиційної культури. Відмовляючись від усталеного ділення культури етносу на матеріальну і духовну, ними запропоновано розглядати її як ряд взаємопов'язаних підсистем: культури первинного виробництва, культури життєзабезпечення, соціонормативної і гуманітарної культури [1, с.62–64]. Такий підхід зобов'язує розглядати соціонормативну культуру населення Степового Побужжя, її своєрідність у тісному взаємозв'язку з іншими підсистемами.

На соціальні відносини всередині малих і середніх соціальних груп (сім'я, громада) впливає цілий ряд факторів, серед яких соціально-економічні, адміністративно-правові умови мають провідне значення. Громадський побут це динамічна система, яка постійно піддається трансформаціям. Певні інновації є відповіддю на зміни умов існування групи, адже вона призначена для оптимального задоволення потреб у самозбереженні та самостверженні її членів.

Відтворення громадського побуту є складною проблемою, адже він піддавався більшому впливу з боку держави і таким чином, нищення традиційних стосунків в українському селі в радянські часи торкнулося його безпосередньо. Свідчення респондентів, які надають можливість розглянути функціонування органів сільського самоврядування є досить обмеженими. Однак збереглася достатня кількість архівних документів з цієї тематики, а також етнографічні описи другої половини XIX ст.

Мета статті – проаналізувати основні елементи традиційного громадського побуту населення степового Побужжя у другій половині XIX – початку XX століття.

Для реалізації поставленої мети автор реалізував ряд **завдань**:

- розглянув етапи освоєння земель Побужжя;
- проаналізував роль громади у формуванні побуду населення степового Побужжя.

Аналізуючи тему дослідження, автор користувався роботами С.А. Арутюнова, В.Г. Кушнір, К.М. Ячменихіна, Т.Д. Литовської, В. Сергійчик, В.К. Козирева, Т.І. Осадчого та інших авторів

Особливості розташування Степового Побужжя в безпосередній близькості від можливого театру військових дій в кінці XVIII – на початку XIX ст. відображалися суттєвим чином на громадському побуді сільських жителів. Хоча козацтво Півдня України в цей час за своїм становищем наближалось до становища державних селян, однак користувалося певними правами і привілеями, а також мало окреме станичне правління, що підпорядковувалося військовому регіональному. У межиріччі Інгулу, Єланця і Мертвоводу козаків Нововербованого полку й арнаутів було поселено урядом в 1775 р. Військове правління розміщувалося в населеному пункті Соколи (з 1789 р. – місто Вознесенськ). 1785 р. з колишніх козаків Нововербованого полку й арнаутів було сформовано 1500-й козацький полк наступного року поділений на два Бузькі козацькі полки. В 1787 р. вони були приєднані до Катеринославського козацького війська, а з його ліквідацією підпорядковані Чорноморському адміралтейському правлінню. 1797 р. Бузькі козацькі полки були розформовані і відновлені на засадах Донського козацького війська в 1803 р. [2, с. 48 – 49].

До складу Військової канцелярії під головуванням наказного отаману входили два штаб-офіцерські чини незмінно, а також два асесори, що змінювалися через три роки, один прокурор та канцелярський чин. Асесори обиралися з тих хто мав досвід і міг бути корисним у якості судді. Канцелярія утримувалася за рахунок козацтва [2, с. 56]. Іменним указом херсонському військовому губернаторові до штату Канцелярії Бузького війська було введено у 1807 р. поліцмейстера і земського комісара з помічниками, а також скарбника [2, с.59].

Населені пункти бузького козацтва називалися станицями. Ними управляли станичні правління – отаман разом з двома суддями, писарем і фельдшером. Якщо до станиць прикріплювалися навколишні хутори, то ними керували призначені хутірські приказні [3, с. 99]. Існують численні документи які свідчать про зловживання станичних отаманів [2, с. 68 – 69].

У 1817 р. починається створення військових поселень, що призвело до суттєвих змін у всіх галузях життя населення даного регіону. Основним нормативним документом який регламентував створення і функціонування поселень стало “Учреждение о военном поселении”, створене у 1817 – 1818 р. Військові поселення кавалерійських округів знаходилися у відомстві інспектора резервної кавалерії, який діяв через трьох начальників великих округів, до складу одного з них і входили чотири новоросійські округи. В кінці 1817 р. чотирьом Бузьким уланським полкам Української дивізії наказано було оселитися в Херсонській губернії. Не дивлячись на опір бузького козацтва, воно було переведено на становище військових поселенців. Життя їх було суворо регламентоване військовопоселенським начальством: штабом Окремого корпусу військових поселень, дивізійними і загінними штабами, Економічним комітетом військових поселень тощо [4, с. 38].

З 1832 р. управління полків поділялося на управління діючими ескадронами і управління резервними і господарями, які підпорядковувалися генералу дивізії. З 1836 р. поселені ескадрони перейменовувалися у повіти, а комітети полкового управління – в окружні комітети [5, с. 36–37]. У 1857 р. було затверджено відповідне положення і розпочалася ліквідація військових поселень. Остаточне скасування округів південних поселенців (так почали називати військових поселенців з 1858 р.) відбулося на початку 1867 р., коли їх було передано у відомство губернських і повітових управлінь, а також місцевих у селянських справах присутствій [6, с. 457 – 460].

Іноземні колоністи мали своє окреме управління, яке багато робило для поліпшення їх добробуту. Внутрішня організація німецьких колоністів в Україні характеризувалася широким демократизмом, зокрема обранням управителя (шульца), учителя, а також священика в євангелістських громадах. Окремі привілеї, надані німцям маніфестом Катерини II і Олександра I (зокрема, навчання рідною мовою, використання її в державному діловодстві, звільнення від військової служби), були в 1870-х рр. ліквідовані, крім того, царський уряд обмежив місцеве самоврядування в їх колоніях. У зв'язку з тим частина населення, головним чином меноніти, емігрували до США, інші почали організовувати приватні німецькі школи, а також школи при кірхах [7, с. 4].

Традиційне звичаєве право населення Степового Побужжя являло собою систему правових норм і звичаїв, які були принесені переселенцями з місцевостей, звідки вони прибули. Українське населення регіону зберігало елементи звичаєвого права, яке акумулювало досвід ранніх періодів своєї історії. Воно регулювало майнове, в тому числі спадкове, договірне, каральне право. Норми звичаєвого права були обов'язковими для всіх членів громади і підтримувалися передусім силою громадського осуду.

Сільська громада виконувала функції низової адміністративної одиниці, підпорядкованої державній владі. Існували державні документи, які регламентували обрання посадових осіб. В “Установленні сільського порядку в казенних Катеринославського намісництва поселеннях, директору домовоцтва підпорядкованих” за 1787 р. визначається, що сільських старшин і старост слід вибирати всією громадою через три роки в зимовий час, як найбільш вільний від сільськогосподарських занять, “из своих собратий лучших людей, утверждая письменно выборы большинством голосов” (1878. – Установления сільського порядку в казенних Катеринославського намісництва поселеннях, директору домовоцтва підпорядкованих) [8, с. 222]. У містечках і селах з кількістю дворів від 500 до 1000 обирався один сільський староста, один сільський старшина, три виборні на повітовий схід і один збірник податків. У тих селах, де кількість дворів була від 200 до 500 – один сільський староста, один сільський старшина, два виборних і один збірник податків, від 100 до 200 дворів – один сільський староста, один виборний і один збірник податків. У селах, селищах, хуторах з кількістю дворів від 15 до 50 – один сільський староста. В населених пунктах, де було менше 15 дворів, жителів приєднували під управлінням інших населених пунктів [8, с. 221 – 222]. Пізніше виборні почали також обирати гласних до земських зборів. Соцькі і десяцькі знаходилися в підпорядкуванні місцевої поліції. Десяцькі, за постановою сільських зборів, «должны нести должность ночных обходных и полицейских десятских по человеку от каждого десятка» з жалуванням 50 карбованців на рік [10, л. 28]. Респонденти з села Довга Пристань оповідали, що в часи німецької окупації і в повосенний час, згадавши колишні звичаї, селяни за відсутності міцної влади і наявності небезпеки від злодіїв і бандитів, здійснювали нічні чергування, обходи села. І стверджували, що цей порядок існував в селі “ще з старих часів”, коли громада обирала нічну сторожу.

Поряд з офіційними документами, діяльність всіх членів громади і адміністративних осіб регламентувалася традиціями. Посадовці обиралися з найбільш шанованих осіб. Постановами сільських зборів їм визначалося жалування, наприклад, збирач продовольчого капіталу отримував по 2 коп. від кожного збраного карбовання, збирач страхових платежів – 60 крб. на рік, старості – 70 крб., сільському писарю – 200 крб. тощо [9, л. 23 – 29]. Селяни усвідомлювали важливість громади і громадські збори мали великий авторитет.

За свідченнями респондентів і джерел XIX ст. у Степовому Побужжі в сільському сході міг брати участь будь-який повнолітній селянин, який мав право голосу. Великим впливом при вирішенні питань користувалися літні люди, досвідчені господарі, чесні розважливі селяни. Оскільки сільська громада не мала можливості збиратися постійно в повному складі, її замінювала група селян. Однак в питаннях, що стосувалися інтересів цілої громади потрібна була її згода. Староста не мав права самотужки розпоряджатися громадським майном, землею, вирішувати тяжби. Староста скликав громаду для прийняття рішень. Втім, староста міг захопити владу і зловживати своїм становищем [10, с. 53 – 54]. Зустрічаються вказівки на те, що “из-за выгоды или попойки, не в редкость ложные показания после присяги – или выбор в сельские должности недостойных людей” [11, с. 44–45].

За присудом сільського сходу с. Сербулівки Єланецької волості Єлісаветградського повіту Херсонської губернії (сучасне с. Великосербулівка Єланецького району), виконуючи наказ земського начальника про усунення тимчасово від служби Сербулівського сільського старости «за противозаконное бездействие по службе и пьянство», його було замінено. За загальною згодою було схвалено присуд: «до окончания 3-летнего срока назначить крестьянского односельца нашего Трофима Николаевича Рожку 50 лет, который честного и трезвого поведения, под судом и следствием не состоит и вполне соответствует сему назначению» [9, л. 19 – 20].

У кінці XIX ст. натуральні повинності відроблялися переважно посередництвом найму, тому що їх ривний розподіл був досить складним, він провадився старостою і соцьким [10, с. 55]. Обов'язки старости були значними і різноманітними. Для діловодства наймався писар – людина, як правило, чужа громаді. Зловживання писарів були звичайною справою.

Члени громади спільно користувалися громадськими сінокосами, випасами та іншими угіддями. Громада регулювала користування пасовищами. Самопаси заборонялися і для кожного виду худоби утворювалися громадські табуни, отари тощо. Це робилося для рівномірного користування пасовищами [10, с. 82]. Пастуха наймало товариство, складалася домовленість про суму платні, форми і строки її виплат, обов'язки пастуха щодо випасу худоби, її збереження, відповідальність за втрати тощо [12, л. 16]. Випас овець, телят, свиней, дрібної рогатої худоби відбувається господарями певних “кутків”, які самотужки наймають пастуха або він також наймається всім товариством [10, с.82; 11, л. 16].

Громада могла здійснювати судочинство. Хоча державна влада намагалася звужувати діяльність гро-

мад в цій галузі, селяни продовжували вести судочинство навіть у карних справах. Респондент з села Мигія оповідав, що спійманого на крадіжці курей злодія спочатку били, а потім водили по селу з вкраденої птицею, прив'язаною на шию. Розбишак, які вчиняли хуліганство чи дрібну майнову шкоду саджали “у холодну”. При вирішенні питань користувалися не писаними законами, а звичаями, найбільше прислухалися до думки старих людей. Лише в найскладніших випадках зверталися до повітового суду.

Селяни довіряли громадському судочинству більше, ніж державному. Звичайно, зверталися з приводу майнових конфліктів, сімейних розділів тощо. Справи, як правило, вирішувалися без тяганини і зайвих витрат коштів. Сільський суд, староста здійснював огляд, допити, вислуховував пояснення сторін. У більшості випадків справа вирішувалася мирно. Ті, хто не бажав підкорятися рішенням громади, переносили розгляд справи до повітового суду [10, с. 52 – 53].

Діяльність сільської громади по організації спільної трудової й матеріальної допомоги злидарям, потерпілим від стихійного лиха, тощо фіксується під час опитування респондентів, коли йдеться про початок XX ст. В неврожайні роки громада за круговою порукою брала позику від земств для надання допомоги бідним членам. Допомога надавалася також у випадку пожеж, коли постраждалому давалася відстрочка у сплаті податків, а також збиралися гроші та хліб [10, с. 55].

Звичай трудової колективної взаємодопомоги при виконанні робіт невідкладних та тих, що потребують зусиль значної кількості людей на території Степового Побужжя широко побутує і нині і називається “толока”. В українському селі толоку найчастіше влаштовували при будівництві житла і господарських споруд, при вивезенні дерева з лісу, гною на поля, під час жнив, косовиці прав і т. ін. Цей звичай широко розповсюджений серед східних слов'ян та інших народів Півдня України (молдавська “клака”, болгарська “меджія”, гагаузька “межи” тощо). В Мигії згадуються назви меджія, граса, сходщина, в Кримці – вальцування, толока – в Синюхиному Броді, в Кумарях – толока і клака.

Толока, як правило була одноденною. На неї запрошували в суботу і неділю все село чи його частину. За звичаєм селянин, що діставав допомогу, зобов'язаний був цей день годувати толочан. Часто всім селом влаштовували толоку тим господарствам, що в силу певних обставин (пожежа, повінь, смерть господаря та ін.) потрапили в скрутне матеріальне становище. Громадою влаштовували толоку і для загальних потреб (при будівництві й ремонті шкіл, лікарень, церков, доріг, мостів тощо) [13, с. 28].

Сільські громади для суспільних потреб виділяли кошти. Документація сільського сходу с. Сербулівки зафіксувала, що на будівництво нової церкви члени сільської общини обкладалися грошовим збором на суму від 1 до 4 крб., були виділені кошти ливарному заводу за дзвони для приходської церкви, а також на ремонт Сербулівської земської школи спільно з Єлісаветградською земською управою [9, л. 59, 34, 7].

Саме сільські громади були суб'єктом субсидування для сільськогосподарських потреб. У Циркулярі Херсонської земської управи від 26 березня 1905 р. повідомляється, що позики надаються на «устройство колодцев, ставков, производства лесных посадок, возведения хлебных амбаров и приобретения племенного скота (общественных бугаёв, жеребцов и проч.)» на строк від трьох до двадцяти років [12, л. 10].

Церква займала особливе місце в житті українського села. Досі з великою урочистістю всією громадою повсюдно відзначаються так звані храмові або престольні дні. Після святкової відправи здійснюється також громадський обід на якому обов'язково стаються нужденні. Таким чином громада відзначає день, коли було освячено сільську церкву. Під час хресних ходів на Великдень та інші церковні свята також передбачалася участь всієї громади.

Громада спільно здійснювала цілий комплекс обрядів. Подібного роду обряди побутують доти, поки існує їх господарська база. Нині майже зникли обряди освячення царини, тобто засіяного поля. Відбувалася ця подія дуже урочисто. Для цього призначався святковий день, як правило в середині травня, старостою, порадившись з громадою. Господарі повинні були готувати громадський обід на полях. Священик у супроводі громади обходив царину і освячував її. На закінчення освячувалися степові криниці, що належали громаді і приватним особам. Поблизу них відбувається потім громадський обід. Час від часу, як правило у святковий день і при великій кількості народу відбувається освячення сільських криниць [10, с. 42].

У недільні і святкові дні у українців і росіян обов'язковим є відвідування церковної служби. Після повернення з церкви відбувається обід, потім старі відпочивають, а парубки і дівчата йдуть “на вулицю”, пізніше до них приєднуються одружені і літні. Останні ведуть спільні бесіди про господарство і громадські справи, іноді хтось з освічених селян читає вголос, а всі слухають його [14, с. 14]. Молодь полюбить танцювати для чого спільно наймається музики. Священик Микола Ігнат'єв, описуючи свою паству, з прикритістю відзначав поверхову релігійність молдаван, які навіть в піст не можуть втриматися від веселого “жюку” [11, с.38]. В селах у яких чітко виділяється українська та молдавська частини поселення, “музики” влаштовуються окремо і представників іншої національності на них не допускають [10, с. 45]. Молодь збиралася також на вечорниці. Господині – молдаванки збиралися в свята під хатами і вели розмови про господарство. Чоловіки проводили час у шинках. Далеко не кожний, за свідченням сучасників відправлявся до шинку пити горілку, головним було спілкування щодо громадських справ і господарства [10, с. 47].

Громада втручалася в сімейно-шлюбні стосунки в певних випадках. Звичаєве право регулювало всиновлення, опікування, вдівство і повторне одруження тощо. За повідомленнями джерел XIX ст. громада засуджувала народження дитини неодруженою матір'ю, однак піклувалася про забезпечення дитини. В разі, коли батько дитини не бажав виділяти на її утримання певну суму його навіть могли посадити “до холодної”. Однак таке рішення громади не мало законної сили і тому не було обов'язковим для винуватця.

Громада вважала своїм обов'язком турбуватися про сиріт. Якщо ніхто з дітей, що залишилися без батьків не досягнув шлюбного віку і не може одружившись взяти на себе відповідальність за господарство,

дітей розбирають родичі, забираючи при цьому і частку майна покійних. Вони повинні були повернути це майно при вступі сироти у шлюб. Однак майнові питання нерідко викликали суперечки, коли громада і мусить стати на бік круглого сироти [10, с. 36 – 37].

Велика кількість архівних справ дає можливість відтворити порядок здійснення опіки над сиротами та їх майном [15]. Сільський схід призначав опікунів і стежив за здійсненням ними своїх обов'язків. Щорічні звіти опікунів затверджувалися сільськими сходами, кожного року складався «Учётный акт» рахункової комісії, яка перевіряла звіти. В разі виникнення спірних ситуацій зацікавлені особи могли звертатися зі скаргами до земського начальника відповідної дільниці повіту. Подібного роду «Прошення» віддавалися на розгляд сільського сходу і по ним виносився присуд про який надавався звіт.

Таким чином, громада в екстраординарних випадках втручалася в сімейно-шлюбні стосунки для підтримки життєздатності соціуму. У своїй діяльності вона керувалася нормами звичаєвого права.

Соціонормативна культура населення Степового Побужжя була обумовлена передусім соціально-економічним середовищем. Зі зміною умов господарчої діяльності сім'ї і громади в цілому відбувалося обмеження сфери використання традиційних норм звичаєвого права в громадському побуті. Не дивлячись на суттєві зміни, які відбулися в ХХ ст. в громадському житті українського села деякі норми корпоративної поведінки, характерні для традиційного суспільства продовжують побутувати і досі.

Джерела та література

1. Арутюнов С.А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М.: Наука, 1989. – 321 с.
2. Бузьке козацьке військо //Козацтво на Півдні України. Кінець XVIII – XIX ст. /Автори-упоряд.: О.А.Бачинська й ін., гол.ред. В.А.Смолій. – Одеса: Друк, 2000. – 282 с.
3. Кушнір В.Г. Народознавство Одещини. – Одеса, 1998. – 245 с.
4. Ячменихин К.М. Финансирование и бюджет военных поселений в России // Вестник Московского ун-та. Сер. 8. История. – 1993. – № 2. – С. 35 – 44.
5. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселен на Украине (1817–1857 гг.). – Днепропетровск, 1982. – 112 с.
6. Исторический очерк деятельности Военного управления в России (1855 – 1880). – Т. II. – СПб., 1879. – 471 с.
7. Сергійчук В. Німці в Україні // Берегиня Всеукраїнський народознавчий часопис. – № 21. – 1999.
8. Козирев В.К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). – Запорозжя: Поліграфічна дільниця Запорозького наукового товариства ім. Я.Новицького, 1999. – 528 с.
9. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф.29. – Оп.1. – Сп.2 (Приговора (протоколи и постановления) сельского общества (схода). Херсонской губернии Елисаветградского уезда Еланецкой волости с. Сербуловки). – 148 л.
10. Осадчий Т.И. Шербановская волость Елисаветского уезда Херсонской губернии. Историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание, Херсон, 1891. – 112 с.
11. Игнатъев Н. Заметки о современном религиозно-нравственном состоянии молдавского населения в Новороссийском крае // Херсонские епархиальные ведомости. – 1861. – № 9. – С. 35 – 49.
12. ДАМО. – Ф.38. – Оп.1. – Сп.12 (Переписка Херсонской земской управы с Н.Очаковским сельским правлением). – 31 л.
13. Кувеньова О.Ф. Громадський побут українського селянства. – К.: Наукова думка, 1966. – 135 с.
14. Сорокин Г.И. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического описания. – Херсон: тип. О.Д. Ходушиной, 1889. – 65 с.
15. ДАМО. – Ф.38. – Оп.1. – Сп.6 (Переписка с Н.Очаковским сельским правлением). – 28 л.; ДАМО. – Ф.39. – Оп.1. – Сп. 4 (Новобугское сельское правление. Книга приговоров сельского схода); ДАМО. – Ф.24. Оп.1. – Сп.2 (Новопетровское сельское правление. Книга приговоров сельского схода). – 24 л.; ДАМО. – Ф. 24. – Оп.1. – Сп.3 (Новопетровское сельское правление. Книга приговоров сельского схода). – 30 л.; ДАМО. – Ф.24. – Оп.1. – Сп.7 (Новопетровское сельское правление. Книга приговоров сельского схода), 28 л. тощо.

Шкода Н.А.

ТВОРЧІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ УКРАЇНСЬКИМИ ПРОФЕСІЙНИМИ ДРАМАТИЧНИМИ ТРУПАМИ І САМОДІЯЛЬНИМИ ГУРТКАМИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. – на початку XX ст.

Актуальність. Найбільш суспільним видом мистецтва є театральне. Саме театр завжди найбільше впливав на суспільство, був важливою складовою частиною національно-культурного відродження. Таку місію сценічне мистецтво виконувало в українській історії другої половини XIX ст. – початку XX ст. Український театр був представлений у цей час професійними і самодіяльними колективами. Існує величезна кількість літератури з історії вітчизняного сценічного мистецтва цієї доби. При написанні статті автор активно користувався роботами С.М. Дурилі на, М. Садовського, О.А. Казимірова та інших. Але поза увагою дослідників залишилось вивчення проблеми творчих зв'язків між професійними труппами і любительськими гуртками. Аналіз цих зв'язків є *метою статті*. *Завдання публікації* є дослідження характеру і форм творчих зв'язків, їх значення і наслідків, а також їх впливу на соціальну функцію українського мистецтва.